

Гула Л. І.,
аспірант кафедри української філології
Хмельницького національного університету
E-mail: taimur@ukr.net

ЛЕКСЕМИ НА ПОЗНАЧЕННЯ ОДИНИЦЬ ВИМІРЮВАННЯ ДОВЖИНИ ТА МАСИ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ XVI – XVII СТ.

У статті досліджено групу назв метричних одиниць, що використовувалися для виміру довжини і маси, зафіксованих в актових книгах XVI – XVII століть. Визначено специфіку лексико-семантичних відношень у межах досліджуваної групи. З'ясовано роль запозичень у формуванні назв одиниць виміру в українській мові.

Ключові слова: лексико-семантична група, метрична система лексики, міри антропометричного походження.

Одиниці виміру довжини та маси є об'єктом вивчення історичної метрології, яка досліджує походження й еволюцію мір, що використовувалися в минулому, встановлює їхні конкретні величини в різні періоди історії, з'ясовує співвідношення з метричними одиницями. Лінгвістичному вивченню метричних одиниць присвячено праці В. Винника, Є. Жеребецького, А. Кундрат, у яких простежено етимологію та семантику цієї лексики.

Актуальність обраної теми полягає в тому, що назви одиниць на позначення виміру довжини та маси, засвідчені в актових книгах XVI – XVII ст., не були предметом спеціальної наукової розвідки.

Як зазначають дослідники української метричної системи, міри XVI – XVII ст. не мали конкретних значень (функціонувала велика кількість мір, наприклад, сім видів сажнів: *великий, сажень без чоти, мірний, косий, прямиий, трубний, морський* і т. д.) [3, с. 676]. 1554 р. було введено термін *лікоть* для вимірювання тканини [4, с. 174]. 1555 р. вийшов указ про запровадження стандартних калібрів – кружал для вимірювання розмірів ядер до гармат і стандартної цегли. 1575 р. народні міри стали загальнодержавними в Польщі (за Конституцією підтверджено 1764 р.). У XVI ст. в Московії контролери (т. зв. «цінувальники») відбирали неофіційні міри, а наглядом за мірами займалися митниці – «кружечні подвір'я», зокрема Помірний дім і Велика митниця. 1649 р. вийшов Соборний Устав про єдність мір, де вказувалося про використання верст = 1000 сажнів, а 1653 р. вийшов митний статут про міри [4, с. 173].

Лексика на позначення понять виміру довжини, засвідчена в писемних пам'ятках староукраїнської мови XVI – XVII ст., відбиває, з одного боку, процес подальшого вироблення і усталення системи метрологічних лексем, а з іншого – наявність місцевих одиниць виміру [2, с. 543].

У зазначений період продовжували функціонувати традиційні метрологічні номени автохтонного походження з антропометричною основою, поширені на всій етнічній українській території: *локоть, сажень* [3, с. 679].

Для лексики актових книг пізнього середньовіччя характерне використання мір маси і довжини з різними значеннями величини їх виміру, залежно від території чи матеріалу, з якого був виготовлений товар.

Словом *локоть* позначалася одиниця виміру різних матеріалів: тканини, пряжі, деревини тощо. Функціонували дві ліктвові міри: «лікоть до пряжі» та «тканинний лікоть», які прирівнювались до 50 або 65 см: *а вцелую пяти сажє(н) и ло(к)тА(и)* (ВГ, с. 16); *вжо копати чотыри сажни и локот до воды* (ЛМ 1545, с. 227); *полотна куди(л)ного локоть чоты(р)на(д)цать* (ДМВН, с. 194); *полтора локтА полотна* (ЖК 1590, с. 98). Лексема *лікоть* – семантичне похідне від давньоукраїнського *локъть*, що означало міру довжини, яка становила приблизно довжину ліктвової кістки людини (ЕСУМ, Т. 3, с. 283). У сучасній українській мові номен *лікоть*, як міру довжини, вважають застарілим (ВТС СУМ, с. 619).

Лексема *сажень* дорівнювала відстані між великими пальцями відставлених від долоні розкинутих рук і дорівнювала приблизно 152 см: *вдо(л)жьки десАти сажє(н)* (ВГ, с. 16); *чотыри по пети сажонь* (ЛМ 1545, с. 143). Номен маркується як застаріла міра, що вживалася до запровадження метричної системи мір (ВТС СУМ, с. 1284).

Слово *латер* – «сажень», «міра довжини» – запозичене з німецької мови через посередництво польської (ЕСУМ, Т. 3, с. 200). Використовувалось для виміру колод і дров та дорівнювало сажню: *которое было вроблено сорок лотровь* (ЛМ 1545, с. 200). У сучасній українській мові лексема не використовується.

Для виміру довжини та площі земельних угідь використовували такі метричні одиниці, як *волок* (*волока*), *миля* та *копа*.

Номен *волок* (*волока*) – ділянка землі, що становила близько 4,8 га, була мірою феодальних повинностей; сформувався в результаті так званої «волочної поміри» в Польщі, Литві, Білорусі та Україні в XVI–XVII ст.: *под местом Воло(д)имєрски(м) воло(к) пАтна(д)ца(т)* (ВГ, с. 49). Первісне значення слова – «мотузок», «вид рибацької сітки», якими перетягали копиці сіна або колоди (ЕСУМ, Т. 1, с. 420). У сучасній українській мові класифікується як застаріле (ВТС СУМ, с. 200).

Лексема *копа* використовувалась як міра площі орних земель, прирівнювалась до 0,1 десятини, тобто вважалось, що з десятини скошують у середньому 10 кіп сіна: *од каждой кипи габи по леву* (Док БХ, с. 343). У сучасній українській мові номен вживається у формі *копа* зі значенням «одиниця лічби, що дорівнює 60» в розмовному мовленні (ВТС СУМ, с. 572).

Слово *миля* в XVI–XVII ст. ототожнювали з верстою, яка становила 0,9–1,07 км: *якобы великая четверть мили* (ЛМ 1545, с. 227). Лексема запозичена через посередництво середньовіснійнімецької мови: свн. *mile* з латинської *millia* є формою множини від *mille* – «тисяча» (ЕСУМ, Т. 3, с. 461). Функціонує і в сучасній українській мові у значенні «міра довжини, що дорівнює 1,609 км» (ВТС СУМ, с. 667).

Номен *штука* походить від новолужицького *stuka*, що означає «штука, шматок, міра ниток» (ЕСУМ, Т. 6, с. 481). Одиниця виміру довжини полотна, котра становила від 30 до 79 локтів: *свинцу штука* (ЛМ 1545, с. 110); *атласу штука чы(р)воного полотна* (ДМВН, с. 243). У значенні одиниці виміру маркується як застаріле (ВТС СУМ, с. 1633).

Слово *сорок* означало в'язку із соболиних чи куничих шкурок. Має відповідники у слов'янських мовах: рос. *сорок*, білорус. *сорак*. Задовільної етимології не розроблено; виводиться (як запозичення) від грецького «сорок» (ЕСУМ, Т. 5, с. 356): *од сорока соболей золотих шист, од сорока пупков соболих золотих два* (Док БХ, с. 343). Як одиниця лічби, що відповідає чотирьом десяткам, кваліфікується як застаріле (ВТС СУМ, с. 1359).

Лексеми *бунт* використовували на позначення в'язки шкір тварин із 15 штук: *от бунта лисиц золотих два* (Док БХ, с. 343). Походить від слов'янського «в'язка, пучок» (ЕСУМ, Т. 1, с. 296). У сучасній українській мові функціонує зі значенням «зв'язка, сувій, пачка або тюк якихось матеріалів» (ВТ СУМ, с. 214).

На позначення одиниць виміру ваги вживалися як питомі лексеми, що походили від назв бондарського посуду (*міра*, *колода*), так і запозичені (*центнер*).

Слово *камінь*, яке входило до литовсько-польської системи мір, використовували при зважуванні вовни, мила, заліза, воску. У Конституції 1565 р. за державний стандарт у Короні Польській було прийнято «камінь» вагою 32 варшавські фунти, у Великому князівстві Литовському – 40 фунтів. В Україні його вага становила здебільшого 32 фунти (близько 13 кг): *в кажьдыи годь по шести каменє* (ЛМ 1545, с. 110); *каменєи два* (ЖК 1590, с. 64); *пєтьнадцєть каменєи людских* (ЛМ 1545, с. 110). Лексема походить від давньоукраїнського *камы* та означає «камінь» (ЕСУМ, Т. 2, с. 358). У значенні міри ваги маркується як застаріле (ВТ СУМ, с. 527).

Центнер (*центнар*) уміщував три камені (100 кг), ним вимірювали велику кількість товару, переважно зерна: *в неи вышєи трєхь цєтнарєи* (ЛМ 1545, с. 110). Лексема, запозичена з німецької

мови, зводиться до латинського *centaries* – «такий, що важить сто одиниць», пов'язана з *centenic* – «сторазовий, налічуваний сотнями», яке утворене від *centurn* – «сто» (ЕСУМ, Т.6, с. 239). Активно використовується на сучасному етапі розвитку мови в літературному мовленні у значенні одиниці маси, що дорівнює 100 кг (ВТС СУМ, с. 1581).

Метрологічна одиниця *міра* позначала одиницю об'єму сипких тіл місткістю від 16 до 25 кг та посудину такої ж місткості: *браня мірок арендарских свольням* (Док БХ, с. 494); *житя мирокь шест* (ДМВН, с. 205). Поряд із нею, функціонував термін *мірочка*: *мірочку, котору арендарі нам належачую отбирают* (Док БХ, с. 424). Сьогодні вживається на розмовно-побутовому рівні як одиниця об'єму сипких тіл (ВТС СУМ, с. 678).

Лексема *колода* набула значного поширення у XV – XVI ст. на українських землях у складі Великого князівства Литовського, а згодом – і Речі Посполитої. Колода поділялась на 8 півмірків, кожен із яких мав місткість 15 краківських гарців, та важила 215 кг. Міра *колода* була поширена також і в регіонах Київського Полісся: нею вимірювали кількість меду. В 1 колоді містилося дві кадї, в 1 кадї – 4 відра, кожне із яких важило 2 камені: *овса петнадцать колод* (ЛМ 1545, с. 178). У значенні метричної одиниці в сучасній українській мові не вживається.

Слово *кадь* означало одиницю виміру сипких тіл, що дорівнювала 2 половинкам або 4 чвертям: *меду пре(с)ного по(л)торы кады* (ДМВН, с. 204). У сучасній українській мові вживається у формі *кадїб* у значенні «велика діжка» (ВТС СУМ, с. 521).

Отже, більша частина назв одиниць ваги і довжини, засвідчених у писемних пам'ятках XVI – XVII ст., зберігається в пасивному словнику сучасної української літературної мови. Переважно це лексеми давньоукраїнського походження (*локоть, сажень*), однак серед них є слова, які використовуються в сучасній українській літературній мові (*бунт*) та у розмовному мовленні (*копа, міра*). Продовжують функціонувати і до сьогодні запозичені номени (*миля, центнер*).

Перелік умовних скорочень назв джерел

<i>ВГ</i>	Волинські грамоти XVI ст. / упорядн. В. Задорожний, А. Матвієнко. – К., 1995. – 248 с.
<i>ВТС СУМ</i>	Великий тлумачний словник сучасної української мови / за ред. В. Т. Бусел. – К., 2005. – 1728 с.
<i>ДМВН</i>	Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. / підгот. до вид. В. В. Німчук. – К., 1981. – 316 с.
<i>Док БХ</i>	Документи Богдана Хмельницького (1648–1657). – К., 1961. – 740 с.
<i>ЕСУМ</i>	Етимологічний словник української мови : у 7 т. – Т. I–VI. – К., 1982–2012.
<i>ЖК1582</i>	Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. (1582–1588 pp.) / підгот. до вид. М. К. Бойчук. – К., 1965. – 191 с.
<i>ЖК1590</i>	Акти Житомирського гродського уряду : 1590 р., 1635 р. / підгот. до вид. В. М. Мойсієнко. – Житомир, 2004. – 256 с.
<i>ЖК1611</i>	Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року / підгот. до вид. А. Матвієнко, В. Мойсієнко. – Житомир, 2001. – 392 с.
<i>ЛМ 1545</i>	Литовська метрика 1545 року / підг. В. Кравченко. – К., 2005. – 600 с.

Список використаної літератури

1. Винник В. О. Назви одиниць виміру і ваги в українській мові / В. О. Винник. – К., 1996. – 152 с.
2. Історія української мови: Лексика і фразеологія / В. М. Русанівський, В. О. Винник, В. Й. Горобець та ін. – К.: Наукова думка, 1983. – 743 с.
3. Нечай І. Міри довжини, пов'язані з рукою та її рухами в традиційному побуті українців / І. Нечай // Народознавчі зошити. – К., 2010. – С. 672–681.
4. Храмова-Баранова О. Л. Основні періоди розвитку метрології, стандартизації і сертифікації в Україні, їх характеристика / О. Л. Храмова-Баранова. – К., 2014. – С. 172–175.
5. Худаш М. Л. Лексика українських ділових документів к. XVI – поч. XVII ст.: на матеріалах Львівського Ставропігійського братства / М. Л. Худаш. – К., 1961. – 164 с.

Гула Л. И. Лексеми для обозначения единиц измерения длины и веса в украинском языке XVI – XVII вв.

Аннотация

В статье рассматривается лексико-семантическая группа названий единиц измерения длины и массы, которые зафиксированы в актовых книгах XVI – XVII веков. Определяется специфика лексико-семантических отношений в рамках тематической группы. Выясняется роль заимствованных слов в формировании названий единиц измерения в украинском языке.

Ключевые слова: лексико-семантическая группа, метрическая система лексики, единицы измерения антропометрического происхождения.

**Gula L. I. Metrical units of length and weight in ukrainian language in the XVI – XVII century
Summary**

Article is devoted to the research of lexico-semantic group of length and weight terms, which is fixed in act books of XVI – XVII centuries. Specific features of lexico-semantic ratio are determined. While researching was found out the composition and the sources of metrical units, analyzed conformity of interior organization, researched system relation, ascertained specificity of evolution and functioning of lexical system as linguistic unit. The extralinguistic and intralinguistic factors, which influenced on the formation of the metrical units of length and weight vocabulary of the Ukrainian language are defined. The associative fields of the metrical units were obtained during the conducting of the free associative experiment are analysed. The many-sided consideration of the terminological material has allowed to find out regularities of formation of the Ukrainian metrical terminology and ways of enriching the analysed terminology. The complex analysis of the Ukrainian metrical terminology gives a clear explanation of system organization not only of length and weight terms, determines the different types relationships between them in its limits but also terminology in general.

Also was proposed lexico-thematic, structural and grammatical classification of lexical material. Role of lone words in forming of length and weight terms in Ukrainian language is defined. The essential changes are observed in the thematic group of length and weight.

Key words: lexico-semantic group, metrical system, terms of anthropometrical origin.

УДК 811.111'36

**Дмитрошкін Д. Е.,
викладач кафедри практики іноземної мови
та методики викладання
Хмельницького національного університету
E-mail: danny.nj4@gmail.com**

**ОКАЗІОНАЛЬНІ ПРИКМЕТНИКИ ІЗ СУФІКСАМИ -ING ТА -ED В
АМЕРИКАНСЬКОМУ СПОРТИВНОМУ ДИСКУРСІ**

В статті розглянуто okazіональні складні прикметники в американському спортивному дискурсі. Автор зосереджує увагу на складних лексичних утвореннях із суфіксами -ing та -ed. Виділено основні групи okazіональних прикметників спортивного дискурсу за характером їх компонентів. Проаналізовано семантичні процеси утворення лексичних одиниць цього типу. Виокремлено найбільш продуктивні моделі okazіональних складних прикметників у мові спорту.

Ключові слова: okazіональний прикметник, продуктивні моделі, полілексемні одиниці, спортивний дискурс.

Виникнення okazіоналізмів у терміносистемі спорту визначається необхідністю номінації явищ, речей чи людей, які існують, але не мають вербального вираження, наприклад *tailspin*, *side-arm*. Okazіоналізми у спортивному дискурсі утворюються автором не лише з номінативною [2], а здебільшого зі стилістичною метою, прагненням автора не лише донести до слухача або читача інформацію, вміщену в повідомленні, а і створювати та передавати певні емоції, почуття (*3-love*, *Bronx Bombers*, *redash*). При відборі мовного матеріалу автор керується двома протилежними тенденціями: надлишковості – інтенцією адресанту якнайповніше передати опис події, явища чи речі,